

Islamization of Iranian Modernity (Case Study: Islamic Values in Khorasan Newspapers of the Qajar Era)

Elahe Mahparvi¹ , Sina Foroozesh^{2*} , Zoheir Siamian³ , Qasem Mohammadi⁴

1. Department of History, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: elahe.mahparvi@iau.ac.ir

2. Department of History, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: sinaforoozesh@iau.ac.ir

3. Department of History, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: z_siamian@sbu.ac.ir

4. Department of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: mohammadi.q@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

2026-02-18

Accepted:

2026-05-06

Keywords:

Iranian modernity,
Islamic values,
content analysis,
Khorasan newspapers,
Qajar era

Abstract

This article, relying on the content of the newspapers of Khorasan during the Qajar era, aims to understand the Islamic values contained in these publications in the face of the process of Islamization of Iranian modernity. In this article, an attempt has been made to analyze the text and content of the newspapers of Khorasan during the Qajar era as a focal point for the reconstruction of modernity in the intellectual context of Khorasan during the Qajar era. Understanding the content of the texts and the intellectual background of the aforementioned newspapers has been central to answering the question of how and in what form the Islamic values presented in the newspapers of Khorasan during the Qajar era were reflected in the face of new issues and concepts and institutions of modernity? In the method of conducting this research, first the obtained data was processed and compared, then the image of Islamic values contained in these publications was represented using qualitative methods and content analysis. According to the research findings, values such as "patriotism, unity/unity, practicing religious rituals and rules, piety, enjoining good and forbidding evil, honesty, good morals, the importance of learning and helping one's fellow human beings" had the highest percentage of content in Khorasan publications during the Qajar era. The prominence of the aforementioned cases and their repetition in the pages of newspapers has been indicative of the Islamization of these concepts and components to legitimize the phenomenon of Iranian modernity in the religious society of Khorasan. In Iranian modernity, the definitions and examples of Western modernity in the deceptive form of "this identity" were reduced to religious definitions and examples and became ineffective. Iranian modernity ended up with moral and religious advice and teachings, in a way that there was no mention of structuring and institutionalization and no executive guarantee.

Cite this article: Mahparvi, Elahe; Foroozesh, Sina; Siamian, Zoheir; Mohammadi, Qasem (2026). Islamization of Iranian Modernity (Case Study: Islamic Values in Khorasan Newspapers of the Qajar Era). *he Journal of Research on the History of Iran in the Islamic Period*, 3(8), 153-176.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

This article, relying on the content of the newspapers of Khorasan during the Qajar era, aims to understand the Islamic values contained in these publications in the face of the process of Islamization of Iranian modernity. In this article, an attempt has been made to analyze the text and content of the newspapers of Khorasan during the Qajar era as a focal point for the reconstruction of modernity in the intellectual context of Khorasan during the Qajar era. Understanding the content of the texts and the intellectual background of the aforementioned newspapers has been central to answering the question of how and in what form the Islamic values presented in the newspapers of Khorasan during the Qajar era were reflected in the face of new issues and concepts and institutions of modernity? In the method of conducting this research, first the obtained data was processed and compared, then the image of Islamic values contained in these publications was represented using qualitative methods and content analysis. According to the research findings, values such as "patriotism, unity/unity, practicing religious rituals and rules, piety, enjoining good and forbidding evil, honesty, good morals, the importance of learning and helping one's fellow human beings" had the highest percentage of content in Khorasan publications during the Qajar era. The prominence of the aforementioned cases and their repetition in the pages of newspapers has been indicative of the Islamization of these concepts and components to legitimize the phenomenon of Iranian modernity in the religious society of Khorasan. In Iranian modernity, the definitions and examples of Western modernity in the deceptive form of "this identity" were reduced to religious definitions and examples and became ineffective. Iranian modernity ended up with moral and religious advice and teachings, in a way that there was no mention of structuring and institutionalization and no executive guarantee.

The findings of this study indicate that the concepts and value components contained in the aforementioned newspapers represented religious and national actions more, and the semantic continuity of the data and their reflection in the text of the Khorasan newspapers of the Qajar era showed that the highest percentage of frequency was attributed to concepts such as patriotism, unity of Islam, adherence to religious orders and rituals, and the importance of learning knowledge in the first place, as well as concepts such as altruism, helping the poor, honesty, and equality as concrete categories. In their articles, the authors have attempted to consciously interact to process the values they intend in the form of "Islamic-Iranian" writings, and the connection between Islamic values and national values has also been reflected in newspapers in light of the requirements of the modern era.

The semantic group of words used in the newspapers of Khorasan during the Qajar era, around Islamic economic values, presented a unique reading and a society of belief in Islam and ownership, and attention to the processes of distributive justice in Islam, as the main points of the aforementioned writings, has considered helping the poor as the principle and essence of religion. In relation to social values, one can find extensive semantic implications that show thematic analysis units and semantic differentiation based on Islamic traditions. These implications range from simplicity and equality to engaging in religious rituals, and well demonstrate the way the writers and people faced them in the context of the text.

The order of the words in the text has highlighted the importance of emphasizing religion in providing an up-to-date version for solving everyday problems. The social perspective based on the "climate of Khorasan" and the "social/cultural biological patterns of its people" along with "religious attention" and "sense of national belonging" has brought the intellectual system of the Khorasan newspapers of the Qajar era under the present research topic and in the context of the Islamic-Iranian modernist discourse. The intellectual confrontation of different intellectual currents in Khorasan, which include the traditionalist Sharia-oriented discourse, the modernist discourse, and the reformist discourse, has been scrutinized after identification and analysis as the dominant and major currents of this era in the Khorasan publications of the Qajar era.

The main line of thought in the Khorasan publications of the Qajar era is the Islamic-Iranian discourse that called for the adaptation of Islamic values to modernity and the updating of religious regulations and attention to current world issues. In Iranian modernization, the definitions and examples of Western modernization in the deceptive form of "this is the same" were reduced to religious definitions and examples and became ineffective. Iranian modernization ended up with moral and religious advice and teachings, in such a way that there was no mention of structuring and institutionalization and it had no executive guarantee.

پښتونستان د علومو او انساني مطالعاتو مرکز
پرتال جامع علوم انساني

تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی

شماره ۲۲-۲۳: ۱۳۹۲

اسلامی سازی تجدد ایرانی

(مطالعه موردی: ارزش های اسلامی در روزنامه های خراسان عصر قاجار)

الهه ماه پروی^۱، سینا فروزش^{۲*}، زهیر صیامیان^۳، قاسم محمدی^۴

۱. گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: elahe.mahparvi@iau.ac.ir

۲. گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: sinaforoozesh@iau.ac.ir

۳. گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. پست الکترونیک: z_siamian@sbu.ac.ir

۴. گروه حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. پست الکترونیک: mohammadi.q@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۶

کلید واژه ها:

تجدد ایرانی،

ارزش های اسلامی،

تحلیل محتوا،

روزنامه های خراسان،

عصر قاجار

این مقاله با تکیه بر محتوای روزنامه های خراسان عصر قاجار، شناخت ارزش های اسلامی مندرج در این نشریات را در مواجهه با روند اسلامی سازی تجدد ایرانی، مدنظر قرار داده است. در این نوشتار سعی شده است متن و محتوای روزنامه های خراسان عصر قاجار به مثابه نقطه کانونی بازسازی تجدد در بافت فکری خراسان عصر قاجار مورد واکاوی قرار گیرد. شناخت محتوای متون و زمینه فکری روزنامه های مذکور در جهت پاسخ گویی بدین پرسش محوری بوده است که ارزش های اسلامی مطروحه در روزنامه های خراسان عصر قاجار، در مواجهه با مسائل جدید و مفاهیم و نهادهای مدرنیته چگونه و در قالب چه مؤلفه هایی بازتاب یافته است؟ در روش انجام این پژوهش، ابتدا به پردازش و تطبیق داده های به دست آمده اقدام شد، سپس به بازنمایی تصویر ارزش های اسلامی مندرج در این مطبوعات، با استفاده از روش کیفی و شیوه تحلیل محتوا پرداخته شد. بنابر یافته های پژوهش، ارزش هائی نظیر «وطن دوستی، اتحاد/ وحدت، عمل به شعائر و احکام دینی، تقوی، امر به معروف و نهی از منکر، صداقت، حُسن اخلاق، اهمیت علم آموزی و کمک به هم نوعان»، بیشترین درصد فراوانی را از نظر محتوایی در نشریات خراسان عهد قاجار داشته اند. برجستگی موارد یاد شده و تکرار پذیری آنها در میان صفحات روزنامه ها نشانگر اسلامی سازی این مفاهیم و مؤلفه ها، برای مشروعیت بخشی به پدیده تجدد ایرانی در جامعه مذهبی خراسان بوده است. در تجدد ایرانی، تعاریف و مصادیق تجدد غربی در قالب فریبده «این همانی» به تعاریف و مصادیق دینی تقلیل یافت و فاقد کارکرد شد. تجدد ایرانی به پندها و آموزه های اخلاقی و دینی ختم شد، به گونه ای که خبری از ساختار سازی و نهاد سازی در آن نبود و ضمانت اجرایی نیز نداشت.

استناد: ماه پروی، الهه؛ فروزش، سینا؛ صیامیان، زهیر؛ محمدی، قاسم (۱۴۰۵). اسلامی سازی تجدد ایرانی: (مطالعه موردی: ارزش های اسلامی در روزنامه های خراسان عصر قاجار). تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۸)، ۱۵۳-۱۷۶.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

© نویسندگان.

مقدمه

روزنامه‌نگاری به شیوه نوین پس از اختراع صنعت چاپ به وسیله گوتنبرگ در ابتدای قرن هفدهم میلادی (۱۶۰۲)، در کشورهای اروپائی نظیر آلمان، هلند، بلژیک، انگلستان و روسیه انجام شد (رایینو، ۱۳۸۰: ۱۸). روزنامه‌نگاری در دوران مدرن، رسانه‌ای برای عمومی‌سازی دانش و اطلاعات و سازوکاری برای ترویج ارزش‌های جدید یا نشان‌دهنده مجادلات فکری و سیاسی و اجتماعی بر سر محتوای جهان جدید بوده است. از این جهت روزنامه‌های هر دوران بازتاب‌دهنده مسائل فکری و فرهنگی دنیای جدید مانند ملی‌گرایی، قانون‌گرایی، انسان‌گرایی، رابطه دولت و ملت و نیز نسبت مدرنیته با سنت‌های اجتماعی و فرهنگی هر جامعه و دیگر ارکان فکری جهان مدرن هستند.

در ایران نیز مقارن حکومت صفویه، «کشیشان کارملی»^۱ احتمالاً نخستین تلاش‌ها برای شکل‌آغازین خبررسانی مطبوعاتی را در ایران انجام داده‌اند؛ البته مشکل بتوان گزارش‌های آنان را در زمره آثار مطبوعاتی و روزنامه‌نگارانه به شمار آورد؛ اما به هر روی می‌توان کوشش‌های آنان را دروازه ورود به دنیای روزنامه‌نگاری نوین در ایران محسوب کرد (شچنگلوا، ۱۳۸۸: ۴۹-۴۸).

روزنامه‌نگاری نوین به زبان فارسی، در ابتدا خارج از مرزهای جغرافیائی ایران و در قلمرو هند بریتانیا آغاز شد. به نظر می‌رسد: «نخستین نشریه فارسی زبان «اخبار» نام داشت که در سال ۱۱۷۸ هـ.ق در شهر دهلی هندوستان به زیور طبع آراسته شد و پس از آن نشریاتی نظیر «مرات الاخبار» و مجله «جام جهان‌نما» در بمبئی و دیگر شهرهای هندوستان به چاپ رسیدند.» (محمدیان اردی، ۱۳۸۱: ۱۴).

انتشار نشریات فارسی زبان در هندوستان مقدمه‌ای بر چاپ و نشر روزنامه‌ها در ایران شد چرا که؛ با ظهور سلسله قاجاریه و مبادلات تجاری/فرهنگی این عصر که در کنار تقابل نظامی ایران با روسیه تزاری و تحرکات نظامی بریتانیا در ایران همراه شد، در عصر سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار عباس‌میرزا نایب‌السلطنه پس از شکست‌های سنگین ایرانیان در مقابل روس‌ها به فکر افتاد ساختار حکومت و نحوه اداره کشور را کاملاً دگرگون کرده و بر اساس استفاده از علم روز دنیا مدیریت کشور را سامان‌دهی نماید به همین منظور افرادی را برای کسب علوم جدید به اروپا فرستاد که در میان آنان «میرزا صالح شیرازی» موفق به کسب دانش لازم برای حرفه روزنامه‌نگاری شد و در ایران به نشر و طبع روزنامه همت گماشت. از وی به مثابه «پدر روزنامه‌نگاری در ایران» یاد می‌شود (شیرازی، ۱۳۴۷: ۲۱-۲۰).

در اولین روزنامه رسمی ایران «کاغذ اخبار» که توسط میرزا صالح شیرازی به طبع می‌رسید در شماره جمادی‌الاول سال ۱۲۵۳ هـ.ق، نخستین خبر از خراسان عهد قاجار درج شده که محتوی خبر درباره کوچاندن ترکمن‌های گوکلان توسط آصف‌الدوله به بجنورد است (سیدقطبی، ۱۳۹۷: ۶-۲).

از دیگر روزنامه‌هایی که به بررسی اخبار خراسان دوره قاجار پرداخته می‌توان به: «مرآت السفر» و «اردوی همایون» اشاره کرد^۲ که در آنها سفر «ناصرالدین‌شاه» به خراسان، توقفگاه‌های وی در مسیر و نیز حوادث روزمره پرداخته شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۰-۹).

^۱ Carmelite priests

^۲ این روزنامه در قطع ۲۱/۱۴ چاپ می‌شد و تعداد صفحات در ۴ شماره‌ای که چاپ شد به ۶۸ صفحه رسید (قاسمی، ۱۳۸۰: ۱۳۴۹/۲).

در این راستا؛ عصر ناصری به مثابه دورانی مهم جهت آشنائی خراسانیان با مطبوعات مدنظر قرار گرفته است، چرا که ناصرالدین شاه قاجار به سفرنامه نویسی و ثبت و ضبط خاطرات خود علاقه وافری داشته است. خراسانیان و نسل اول روزنامه نگاران در مشهد افرادی نظیر «میرزاهاشم قزوینی، سیدحسین اردبیلی، میرزامحمدصادق تبریزی و ادیب الممالک فراهانی» هستند که همگی غیربومی و مهاجر بوده و زمینه های روشنفکری داشته اند. در ادامه، بنیان گذاران بومی نشریات در خراسان، سلطان العلمای خراسانی و محمدتقی بهار به فعالیت نشریاتی روی آورده و شروع به انتشار روزنامه و مجله نمودند. احمد بهار و مشکان طبسی به مثابه شاگردان آنان، پرچم نشریات در خراسان را به دست گرفتند. این روند به سال ۱۳۱۸ ه.ق آغاز و به تداوم دیرپائی انجامید. به هر روی روزنامه نگاری در خراسان با مواجهه جریان های مختلفی در این عرصه همراه بود که سنت گرایان، تجددگرایان و طرفداران جنبش اصلاح دینی در میان طیف های مختلف نویسندگان نشریات، به شرح ذیل، دیده می شوند.

جدول ۱- فهرست تفصیلی نشریات خراسان عصر قاجار^۱

ردیف	عنوان	صاحب امتیاز یا مدیر مسئول	سال انتشار	محل نشر
۱	ادب	ادیب الممالک	۱۳۱۸ ق	مشهد
۲	اردوی همایون	محمدحسن صنیع الدوله	۱۳۰۰ ق	خراسان
۳	اطلاعات یومیه	اداره نظمیه	۱۳۳۱ ق	مشهد
۴	آزاد	عبدالغدير آزاد سبزواری	۱۳۰۳ ق	مشهد
۵	آزادی	علی اکبر گلشن آزادی	۱۳۰۴ ق	مشهد
۶	آستانه رضوی	مؤید الوزاره خراسانی	۱۳۰۱ ق	مشهد
۷	آفتاب شرق	علیرضا آموزگار	۱۳۰۳ ق	مشهد
۸	آگاهی	عبدالحسین آل داوود	۱۳۳۳ ق	مشهد
۹	بشارت	محمدعلی	۱۳۲۴ ق	مشهد
۱۰	بلد الامین	محمدصادق تبریزی	۱۳۲۸ ق	مشهد
۱۱	بهار	احمد بهار	۱۳۳۶ ق	مشهد
۱۲	بهار خراسان	نامعلوم	۱۳۳۵ ق	مشهد
۱۳	تازه بهار	محمدتقی بهار	۱۲۸۹ ق	مشهد
۱۴	تازه بهار	محمد ملک زاده	۱۳۲۹ ق	مشهد
۱۵	جهان زنان	فرخ دین پارسا	۱۳۳۹ ق	مشهد
۱۶	چمن	شمس المعالی دادستان	۱۳۳۰ ق	مشهد
۱۷	خراسان	محمد طباطبایی	۱۳۴۰ ق	مشهد
۱۸	خراسان	حسین اردبیلی	۱۳۲۷ ق	مشهد
۱۹	خورشید	محمدصادق تبریزی	۱۳۲۵ ق	مشهد

^۱ جدول فوق، توسط پژوهنده بر اساس داده های مأخوذه پژوهشکده آستان قدس رضوی، استخراج شده است.

ردیف	عنوان	صاحب امتیاز یا مدیر مسئول	سال انتشار	محل نشر
۲۰	خورشید	مرتضی قهرمان	۱۳۴۲ق	مشهد
۲۱	دانش	محمد دانش	۱۳۳۸ق	مشهد
۲۲	دبستان	حسن مشکان طبسی	۱۳۴۱ق	مشهد
۲۳	روزنامه اردوی همایون	میرزا علی نایینی	۱۲۸۴ق	خراسان
۲۴	شرق ایران	رفعت التولیه	۱۲۹۴ق	مشهد
۲۵	صدای شرق	س. م. خواجوی	۱۳۴۲ق	مشهد
۲۶	طب کنونی	مسیح السلطنه	۱۳۳۹ق	مشهد
۲۷	طوس	میرزا هاشم قزوینی	۱۳۲۷ق	مشهد
۲۸	عصر جدید	حسین موسوی	۱۳۲۸ق	مشهد
۲۹	فکر آزاد	احمد دهقان	۱۳۰۱	مشهد
۳۰	کاشف اسرار	ابوالقاسم پروردین	۱۳۳۱ق	مشهد
۳۱	الکمال	فضل الله آل داوود	۱۳۳۸ق	مشهد
۳۲	مهر منیر	محمد اسماعیل مازندرانی	۱۳۳۹ق	مشهد
۳۳	مینو	صدرالمدرسین شهیدی	۱۳۳۲ق	مشهد
۳۴	نوبهار	ملک الشعراى بهار	۱۲۸۸ق	مشهد

روش پژوهش

این پژوهش در سطح «روش شناختی»^۱ شامل: روش تحقیق تاریخی با رویکرد «روش کیفی»^۲، «روش کمی»^۳ و «تحلیل محتوا»^۴ است که به هرکدام از آنها به صورتی طرح‌واره‌ای پرداخته خواهد شد. روش تحقیق کیفی به مجموعه‌ای از روش‌های گردآوری داده‌ها اشاره دارد. روش‌شناسی کیفی به پژوهش‌گر امکان می‌دهد تا؛ «جنبه‌های تحلیلی/تفسیری»^۵ و «تبیینی»^۶ مفاهیم و متغیرها را مستقیماً از داده‌ها به دست آورد (دلاور، ۱۳۹۴: ۲۲۱). اهداف پژوهش کیفی شامل: توصیف، تبیین یا تفسیر است (رضائی و علی‌اکبری دهکردی، ۱۳۹۸: ۱۷-۱۵). که در این پژوهش از سطح کتابخانه‌ای و اسنادی آن، بهره گرفته شده است. روش کمی در پژوهش برای سنجش متغیرهایی به کار گرفته می‌شود که قابلیت تبدیل به یک کمیت را دارند. در این روش «بعد مفهومی داده‌ها»^۷ به یک «متغیر عملیاتی شده قابل سنجش»، تبدیل می‌شود. متغیر کمی به متغیری اطلاق می‌شود که بیانگر نوع تفاوت موردهاست (مولر و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۱-۱۳).

^۱ روش‌شناسی در معنی اصلی و بنیادین خود «شناخت نظری و عملی روش آشکارسازی واقعیت است.» (ملانی توانی، ۱۳۸۶: ۴۴).

^۲ Qualitative method

^۳ Quantitative method

^۴ content analysis

^۵ Analytical/interpretive aspects

^۶ an explanation

^۷ The conceptual dimension of data

تحلیل محتوا در پردازش اطلاعات روزنامه ها ابتدا به مسأله «ارزش محتوا»^۱ در آنها اشاره دارد و دیگر اینکه آیا استدالات روزنامه نگاران در مسائل اجتماعی واجد جایگاه و ارزش علمی بوده، از جمله موارد استفاده از این شیوه برای پژوهش پیرامون روزنامه ها است (کریپندروف، ۱۳۸۳: ۱۵-۱۴). تحلیل محتوا در سطح مفهومی خود، شیوه ای است برای «استنباط تکرارپذیر و معتبر از داده ها در مورد متن آنها»^۲ (همان: ۲۵). در تعریفی دیگر؛ تحلیل محتوا، شیوه ای تحقیقی برای «توصیف عینی منظم و کمی محتوای آشکار پیام» عنوان شده است (همان: ۲۶).

چارچوب مفهومی پژوهش

الف) روزنامه

واژه روزنامه از دوران های گذشته در ایران به کار رفته و مورد استفاده بوده است. این واژه در قرون پیشین به مثابه بیان رخداد های مهم دستگاه سلاطین و نیز رویداد های روزمره دربار، شرح حال پادشاهان، وزراء، بزرگان ملک و مملکت و نیز گاهی به معنای نوعی حساب مالیاتی آمده است (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۴۳۱-۲۷؛ شهشهانی اصفهانی، ۱۳۹۷: ۲۰۱).

در دوره قاجار این واژه از نظر کاربرد و نقش، تغییر مفهومی پیدا کرده بدین معنی که وقایع نگاران و نویسندگان دولتی حوادث و وقایع مناطق خود را به دولت مرکزی گزارش داده و این اخبار جاری و خبر های کوتاه سیاسی-اجتماعی و اقتصادی در آن عصر، روزنامه خوانده می شد. سیر تحول روزنامه ها در این عصر به سرعت اتفاق افتاد و اقبال عمومی به شدت افزایش یافت چرا که، سرعت انتشار اخبار در روزنامه ها بیشتر از سایر فرآیندهای خبررسانی بود (تفرشی حسینی، ۱۳۵۱: ۹-۲).

در تعریفی نوین «روزنامه نگاری هم هنر است هم حرفه ای که رویدادها و عقاید را ثبت می کند و بر آن است تا آنها را برای بهره گیری افراد تحصیل کرده تفسیر و قالب ریزی کند.» (پارتاساراتی، ۱۳۸۱: ۶).

ب) ارزش

مفهوم ارزش نیز به مثابه یکی از مفاهیم بنیادین این مقاله پژوهشی می بایست بازشناسی و تعریف شود؛ درباره مفهوم ارزش، «پارسونز»^۳ بر این باور است که ارزش های مشترک و مشروع جامعه به مثابه یک «دستور کار» برای ایجاد نظم اجتماعی هستند و مدعی مدعی است در صورتی که ارزش ها در قالبی پذیرفته شده ارائه شوند، در جامعه مقبولیت عام پیدا می کنند. نظام ارزشی تمامی شئون زندگی افرادی را که ذیل این نظام قرار دارند را کنترل می کند (توسلی، ۱۳۶۹: ۶۶-۶۵).

گیدنز؛ ارزش را داوری عقیدتی افراد پیرامون مقولات روزمره اجتماعی دانسته و دریچه نگاه فرهنگی/ایدئولوژیک افراد را تعیین کننده نظام ارزشی و مفاهیم مندرج در آن می داند (گیدنز، ۱۳۷۷: ۲۳۱).

^۱ Content value

^۲ Reproducible and valid inferences from data about their context

^۳ Talcott Parsons

«کوئن»^۱ نیز ارزش‌ها را احساسات انباشته و ریشه‌دار مشترک اعضای جوامع می‌داند و بر این باور است؛ نظام ارزشی کنترل‌کننده تمامی کنش‌های افراد یک جامعه است (کوئن، ۱۳۷۰: ۳۰-۲۹).

پیشینه پژوهش

حسین الهی (۱۳۷۸)، ستار شهوازی (۱۳۸۳) و محمد گلبن (۱۳۸۷) از جمله پژوهش‌گرانی هستند که پیرامون شکل‌گیری و سیر تحول مطبوعات خراسان قلم‌فرسائی کرده‌اند. توران طولابی (۱۳۹۸)؛ در پژوهشی با عنوان «سیمای اجتماعی خراسان عصر مشروطه در آینه روزنامه خورشید»، فضای اجتماعی را به تصویر کشیده و در آن به تاریخچه پژوهش درباره روزنامه‌های خراسان پرداخته است. سیدقطبی در پژوهشی (۱۳۹۳) «نظام توزیع مطبوعات در مشهد دوره قاجار» را مورد واکاوی قرار داده و با غور در مفهوم توزیع، پراکنش کمی مطبوعات مشهد در آن دوره را با استناداتی از اوراق روزنامه‌ها، ذیل یک مقاله پژوهشی سامان داده است. وی (۱۳۹۷-۱۴۰۱)، در پژوهشی دیگر، اخبار خراسان در عصر قاجار را بر اساس «رویکرد سال شمارانه»^۲ نگاشته و رویدادها را با دسته‌بندی روش‌مند ذیل مجموعه‌ای قرار داده که می‌توان مشهد و خراسان عصر قاجار را در آن بازنمایی کرد؛ اما هیچ‌کدام به بررسی جامع بازتاب ارزش‌های اسلامی در همه شمارگان مطبوعات خراسان عصر قاجار نپرداخته‌اند.

معرفی روزنامه‌ها

از حدود ۳۴ روزنامه نامبرده شده خراسان عصر قاجار، تعدادی یا از بین رفته‌اند و نامی از آن‌ها باقی مانده است یا شماره‌های محدود و معدودی از برخی از آن‌ها به دست ما رسیده است. آن دسته از روزنامه‌هایی که درباره اسلامی‌سازی تجدید ایرانی در عصر قاجار مقالاتی را در خود جای داده‌اند عبارت‌اند از: ۱- ادب؛ ۲- بشارت؛ ۳- خورشید (محمدصادق تبریزی)؛ ۴- طوس؛ ۵- خراسان (سید حسین اردبیلی)؛ ۶- تازه بهار؛ ۷- چمن؛ ۸- شرق؛ ۹- بهار؛ ۱۰- الکمال؛ ۱۱- جهان زنان؛ ۱۲- روزنامه خراسان (سید محمد طباطبایی)؛ ۱۳- فکر آزاد؛ ۱۴- مجله دبستان؛ ۱۵- خورشید (مرتضی میرزا قهرمان).

مؤلفه‌های اسلامی‌سازی تجدید ایرانی

۱- وطن‌پرستی

بنا به شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه آن روز، قریب به اتفاق روزنامه‌ها به موضوع حراست از وطن اشاره ادب کرده‌اند: «به خدا قسم بقای عزت و ناموس و آبروی و دیانت ما مربوط است به حب وطن اگر خدای ناخواسته وطن ما خانه بیگانگان گردد و سر همسایه از دیوار باندرون داخل شود دیگر برای ما هیچ‌گونه شرافت و فضیلتی نخواهد ماند.» (روزنامه ادب، س ۱، ش ۱۶، ۲۰ ذی‌الحجه ۱۳۱۸ق: ۱۲۴). پیغمبر اول شخص وطن‌پرست است که همیشه برای وطن شمشیر می‌زد و مطلع و مقطع کلامش «حب الوطن من الایمان» بوده است (روزنامه ادب، س ۱، ش ۱۲، ۶ ذی‌الحجه ۱۳۱۸ق: ۱۰).

¹ Bruce Coen

² Annual approach

پردازش واژگان «وطن و وطن پرستی نشان از پیوستگی معنایی این واژه با مفهوم اسلامیت و دین داری در روزنامه ادب دارد و ایمان و حب وطن در آن لازم و ملزوم یکدیگر شمرده شده اند. در ادامه بحث؛ «ترقی خواهی»، تأکید بر حقوق «مساوی ملت»، «قانون گرایی»، «شایسته سالاری»، «تأکید بر عزت و احترام ایرانیان در جهان»، حس وطن پرستی و ارادت به سرزمین و وطن و دفاع از ایران و ایرانی، استعمارستیزی و ضدیت با سلطه دولت های بیگانه به ویژه روسیه در ایران مشهود است که تماماً مصادیق دینی و روایی دارد.

«علما، سادات و مشایخ ما می توانند عمامه های خودشان را که بیست زرع پارچه روسی است از پارچه های ایران بسازند. رسول اکرم (ص) عمامه و دستار را برای این نگذاشت که محتاج به خارجه شود!!! ای جانشین های رسالت تا کی خلاف امر خدا و رسول؟ ای رؤسای ادارات، ای وکلای ملت بیایید برای خاطر وطن، برای خاطر ناموس اسلام و برای خاطر ایرانیت، لباس خودتان را که صد تومان از پول ما رعیت بدبخت از مغازه های خریده می خرید بدهید به شعرباف ها و شالباف ها. ای کسانی که مالیات شعرباف خانه را می گیرد خوب است همان مالیات را پارچه ایرانی بگیرد نه پارچه خارجه!! ای نمایندگان ملت بیدار شوید. در راه حفظ ناموس وطن و اسلام بکوشید.» (روزنامه بهار، ش ۱۱، ۱۹ ذی القعدة ۱۳۲۸: ۴).

ویژگی های استنباط شده و «نمود نمادین» وطن پرستی در روزنامه بهار شامل شبکه وسیعی از پیوستگی های معنایی است که در ارتباط با تعریف وطن و مقولات «خود» و «دیگری» است که در قالب ایرانیان و روس ها به تصویر کشیده شده است. گفتمان اسلام گرای تجددخواه این روزنامه در قالب ایرانی - اسلامی به وضوح در مقالات نویسندگان این روزنامه دیده می شود.

«ای علما و اعلام و ای امناء ملت بحکم خدا و رسول حفظ ملکات اسلامی از شر اجانب از اوجب واجبات است و آنهم بدون انتظام قوه نظامی ممکن نیست (خورشید، محمدصادق تبریزی، ش ۱۰۲، ۲۲ ذیحجه الحرام ۱۳۲۵: ۴).

«به مقتضای فرمایش حضرت ختمی مرتبت صلوات الله علیه و آله که فرموده است حب الوطن من الایمان باید وطن مقدسمان را که عبارت از خاک پاک ایران و تخمیناً چهل کرور نفوس او را دوست داشته باشیم ولی نه دوستی ظاهری بلکه دوستی صادقانه و عاشقانه چرا که محبت وطن را آن حضرت از ایمان قرار داده است بعد از وطن پرستی باید اهل وطن را شناخته و حقوق آنها را بدانیم که فرموده المسلمون کلهم ید واحده علی من سواهم و نیز فرموده المومنون اخوه.» (خورشید، محمدصادق تبریزی، ش ۳۳، سلخ شهر جمادی الثانیه ۱۳۲۵: ۴-۳).

«ابنا وطن به مفاد فضل المجاهدین علی القاعدین درجه این فضیلت لازمه (امر نظام) را از شرایط اسلامیت و حافظ حقوق ملیت خود دانسته با ذوق و شوق مجدانه و با نهایت رغبت مجاهدانه خود را برای نگهداری وطن و مدافعه او در جرگه مجاهدین ملت و سربازان دولت داخل نموده.» (خورشید، محمدصادق تبریزی، س ۱، ش ۵۰، ۲۴ شعبان المعظم ۱۳۲۵: ۲).

میزان وابستگی شبکه معنایی واژگان مرتبط با وطن پرستی در ارتباط با ارزش های اسلامی، در شمارش عددی هم کاملاً روشن است چرا که واژگان «وطن»، «ملت» و «ایران» دقیقاً همسان و از نظر «کمی»، درست به اندازه «اسلام» و «ایمان» به کار رفته اند.

وطن دوستی و احساس دلدادگی نسبت به زادگاه و یا جایی که انسان در آن رشد می کند و شخصیتش شکل می گیرد، یک احساس طبیعی و میلی غریزی است که خداوند در نهاد بشر به ودیعه گذاشته است. «ای مسلمین سر از زانوی حیرت بردارید به آوازی بلند می گویم اگر تمام معادن طلا و جواهرات دنیا را به شما بدهند به خدا قسم جای وطن و استقلال را نخواهد گرفت.» (روزنامه شرق

ایران، س ۱، ش ۴۰، پنجشنبه ۶ شهر ربیع الثانی، ۱۳۴۲: ۲). وطن‌پرستی در روزنامه شرق، زبان نحوی خاصی دارد. تحلیل روان شناختی درباره احساس تعلق خاطر انسان نسبت به وطن در پیوند با مؤلفه‌های اسلامی، یک ترکیب همگن و مأنوس برای خواننده قاجاری متن به ارمغان آورده است.

«عاطفه وطن‌خواهی یک خصلت مقدس یک خوی ارجمند و بالاخره تنها عامل مؤثر در بقای سعادت و عظمت هر ملت به شمار می‌آید حب الوطن من الایمان نیز موردش همین است.» (خراسان، س. طباطبایی، ش ۴۴، جمعه ۳ جمادی‌الاولی ۱۳۴۱: ۲) وطن دوستی در روزنامه خراسان طباطبائی؛ بر بستر باورهای اسلامی منطبق با روایات شکل گرفته و به مثابه امر قدسی، بر ساخت شده است. «بر هر ایرانی و مسلمانی واجب است که در خط استقلال وطن عزیز و حفظ هیئت جامعه اسلامی تا منتهی الغایه جانا و مالا استقامت ورزد و در حفظ استقلال آماده همه قسم کوشش باشد ایران و اسلام را از خود بداند و خود را از آنان.» (طوس، ش ۲۶، پنجشنبه ۲۰ صفر ۱۳۲۸: ۱). «جناب معتمدالوزراء رئیس نظمیه خراسان برای تکمیل نوع‌پرستی و خدمت به وطن خیال احداث یک مدرسه صناعی که اطفال بی‌باعث و جوانان بی‌کاره این جا را به کار وادارند و آن‌ها را از حسیض به اوج آدمیت بکشایند.» (طوس، ش ۲۲، پنجشنبه ۶ صفر ۱۳۲۸: ۱). وطن دوستی روزنامه طوس در راستای گفتمان اسلامی- ایرانی، تلفیق ارزش‌های اسلامی و ملی، گزارش شده و رهیافت توسعه‌گرای مدرن از آن استنباط می‌شود چرا که؛ مقوله آموزش برای اقشار بی‌بضاعت را با مفهوم وطن‌پرستی درهم آمیخته است و بدینسان یک تشابه و همانندی ویژه‌ای را بین این دو مقوله به ذهن خوانندگان متبادر می‌سازد. دستورات فرعی راجع به یک اصل کلی است حفظ وطن واجب است به هر وسیله می‌خواهد باشد. (خورشید، میرزا مرتضی، ش ۳۸، یکشنبه غره محرم ۱۳۴۲: ۱). در خورشید؛ وطن به عنوان مقوله‌ای امنیتی در نظر گرفته شده و رهیافت ژئوپلتیک مد نظر نویسندگان بوده است.

۲- اتحاد/ وحدت

«امروزه اسلام و حوزه اسلامیان که روح و روان دولت و ملت و عنوان دنیا و آخرت ماست خدای ناخواسته مریضی را ماند که علل و اسباب مختلفه مزاج او را در هم و برهم نموده و به واسطه علل مختلفه و اسباب متنوعه از او امراض مرکبه حاصل شده و راه علاج دیر به دست می‌آید. به واسطه اسلام اتفاق حاصل گردیده است. حق تعالی می‌فرماید که متذکر شوید و بزرگ شمارید نعمت خدا را زیرا که دشمن یکدیگر بودید و خداوند دل‌های شما را با هم آشتی داد.» (ادب، س ۱، ش ۱۱، ۱۴ ذی‌لقعه ۱۳۱۸: ۸۶-۸۵).

«حفظ صحت به اتفاق است و تمام علت نفاق است. اسباب نفاق گفته شود تا مسلمانان در مقام اجتناب برآیند و نفاق از قلوب بردارند، اول نزاع به جهت دولت است و سلطنت در این اوقات فرخنده ایام از برکات روح اقدس و نور مقدس نبوی صلی‌الله‌علیه‌وآله دو شهریار کامکار و دو جهاندار نامدار و تاجدار با اقتدار اسلام سلطان السلاطین و خاقان الخواقین اعلیحضرت شاهنشاه کشور ایران مظفرالدین‌شاه قاجار و اعلیحضرت خدام‌الحرمین الشریفین پادشاه مملکت عثمانیه ایدالله شوکتها را دارند و ببرکت همت ایشان اولین پایه نفاق و نزاع از میان برخاسته است.» (ادب، س ۱، ش ۱۱، ۱۴ ذی‌لقعه ۱۳۱۸: ۸۵).

نمودهای زبانی حاصل از سخن فوق، دو وجه ایجابی «اتحاد» و سلبی «نفاق» را شامل می‌شود که در آن پاره‌ای از واژگان برجسته شده‌اند که از آن جمله می‌توان به «اتفاق، اتحاد، وحدت، نفاق و نزاع»، اشاره کرد.

«امروز موقع آن است که کافه مسلمانان عالم دست اتحاد و برادری به یکدیگر داده مجد و شرافت و بزرگی خود را تحت لوای مقدس لا اله الا الله محمد رسول اله مجتمع گردیده و به نیروی وحدت کلمه دشمنان اسلام را از ممالک خود طرد نمایند.» (فکر آزاد، س ۱، ش ۲۷، ۱۰ صفر ۱۳۴۱: ۲).

«علت اصلی بدبختی ما نفاق و اختلاف کلمه است و یگانه وسیله نجات ما اتحاد است. داروی دردهای مزمن ما اعتصام بحبل المتین وحدت اسلامی است. امروز عالم اسلام حیاتی از نو یافته. ما باید به دشمنان آزادی اسلام و استقلال مسلمانان بفهمانیم که المسلمون کید واحده.» (فکر آزاد، شماره ۳۰، پنجشنبه ۲۷ صفر ۱۳۴۲: ۱).

«ما باید اتحاد و وحدت را تقویت نموده اگر ما مسلمانان به وظیفه اسلامیت خود اقدام نماییم مانند صدر اسلام فاتح گردیده تمدن و تربیت اسلامی را در تمام دنیا منبسط نموده ظلم و تعدی را نابود خواهیم کرد.» (فکر آزاد، س ۱، ش ۷۵، جمعه ۲۲ شوال المکرم ۱۳۴۱: ۱). در متن فوق، مقوله اتحاد «هم عرض» و «هم تراز» با فرازهای پیشین، اتحاد اسلام به سان مفهومی بنیادین مد نظر قرار گرفته است.

قدرتمندی ترک، قدرتمندی اسلام است. پیروزی ترک تأمین اتحاد بین مسلمین است. قدرتمندی اسلام و اتحاد بین مسلمین بالطبع انگلیس را خفیف و او را از بلندی فرو می آورد (شرق ایران، س ۳، ش ۳۳، سه شنبه ۲۱ جمادی الاولی ۱۳۳۶: ۴۶).

زبان داده ها در این جستار نیز، همسان با نشریات پیشین، دائر بر برجسته سازی نظریه «اتحاد اسلام» است: «ای حامیان دین مبین و ای طلاب علوم شریعت خیر المرسلین که پیشوایان ما هستند و مضرات این حرکات را بهتر از همه می دانند چرا عوام الناس را منع ورود فرمایید. شما را به ناموس اسلام قسم می دهم برای خاطر خدا و رسول در این امر توجهی بفرمایید این دوره غیر ادوار سابقه است لازم است بر شما که جد و جهد فرمایید کلمه اسلام را بلند نمایید از شیوه مرضیه خودتان که ناشی از عدم قوه حمیت است دست بردارید اگر ما مسلمانان اتحاد داشته باشیم از اتحاد همسایگان چه باک.» (خورشید، محمدصادق تبریزی ش ۷، ۴ ربیع الاول ۱۳۲۵: ۲-۳). نویسنده، در متن فوق، مقوله اتحاد و همدلی در راستای تحکیم مبانی اسلام خواستار شده و لزوم اتحاد ملل مسلمان در تقابل با غیرمسلمانان را گوشزد نموده است.

«امروز بر تمام افراد مسلمین ضروری است که هرکس به هر درجه بتواند در اتحاد اسلام بذل مساعی نماید. مدیران جراید توسط روزنامه ناطقین توسط نطق ها و خطابه های علما اعلام با نصائح پدران و عاظم در منبرها هر کس از هر صنف و طبقه هست به قدر و تکلیف خود تشویق نماید تا عامه مسلمین یک صدا شده و اتحاد دول اسلام را از زمامداران تقاضا کنند.» (خورشید، میرزا مرتضی قهرمان، ش ۹، ۱۱ صفر ۱۳۴۲: ۱).

«مکتوبه یکی از وطن پرستان ای هموطنان غیور برادران شما را به صاحب شریعت مطهر سوگند (و انه لقسم لو تعلمون عظیم) که عناد و نفاق را یک سو نهاده و طریق اتفاق پیماید.» (بشارت، ش ۵، ۲۷ ذی قعدة الحرام ۱۳۲۴: ۳).

«هر فردی از افراد مسلمین عالم، عقلاً و شرعاً موظف است که به قدر وسع خود در تقویت دین اسلام بکوشد و نظر به آنکه تقویت دین اسلام فقط به یک طریق می شود یعنی اتحاد و اتفاق مسلمین عالم بنابراین می توان گفت بر هر فردی از افراد مسلمین از هر ملت و هر زبان و هر نژاد که باشند واجب و لازم است که در طریق اتحاد اسلام سعی کند خواه بذل مال باشد و خواه به نطق و موعظه خواه به نوشتن مقالات و نشر مطبوعات و خواه به ملاقات بزرگان و ارباب نفوذ.» (دبستان، س ۱، ش ۴، قله رجب المرجب ۱۳۴۱: ۱۹-۱۸).

نظریه اتحاد اسلام در عصر ناصری در میان ملل اسلامی طرفداران زیادی پیدا کرده بود و در میان ایرانیان، ترکان عثمانی و ساکنان مسلمان شبه قاره هند، بسیار کسان آماده بودند خلافت اسلامی را احیا کنند از همین رو، پررنگ بودن ادبیات جهان وطنی اسلامی در این نشریات برای پژوهندگان چندان نامأنوس به نظر نرسیده است.

۳- برابری و برادری

در شماره اول روزنامه الکمال تأکید ویژه‌ای بر برابری و برادری شده است: «(در دستورات اسلام) شاه و گدا متساوی السهم شدند. (الکمال، س ۱، ش ۱، ۹ ذی الحجه الحرام ۱۳۳۸: ۱۰). کلیدواژه «برابری» و «برادری» در دایره ارزشی، اسلام‌مدار الکمال می‌تواند هم‌عرضی یک مفهوم را در متون دینی با مفاهیم مدرن برابرخواهانه‌ای که در عهد قاجار از اروپائیان اخذ شده بود، به وضوح نشان دهد. «پایه سیاست محمدیه بر اصل مساوات گذارده شده و اسلام کلیه امتیازات بیجا و تشخصات لاطائل را لغو نموده اسلام روش اکاسره و سیرت قیاسره را مذموم و اتخاذ آن را خلاف مسلمانی خوانده است. وقتی که مساوات در حقوق تا این حد رعایت شود معلوم است که ایجاد یک فرد مشخص و ممتاز به نام پادشاه تا چه درجه مذموم است.» (فکر آزاد، س ۲، ش ۱۲۰، یکشنبه ۳ شعبان المعظم ۱۳۴۲: ۲). در سطوح ارزشی شناخته شده اسلامی، پردازش مفهوم برابری با برادری صورت گرفته و تأکید ویژه به تقوی در شرح و بسط این مفاهیم کاملاً روشن می‌نماید.

«نهضت اسلامی بزرگترین نهضت‌های دنیا محسوب می‌شود همواره و الی الابد استقامت کرده و روی ضعف را نخواهد دید زیرا بنای اسلام و مساوات و مواسات و برابری و برادری است و این بنا را هرگز خللی نرسیده بلکه این شجره طیبه را ثمر دائم بوده.» (شرق ایران، س ۴، ش ۱۹، سه‌شنبه ۲۲ جمادی‌الاول ۱۳۳۷: ۱-۲).

۴- اهمیت علم‌آموزی

اولین تکلیف والدین است که آنها را از عادات ضمیمه و اخلاق رذیله منع کنند و آداب انسانیت و خشک سلوکی بیاموزند. و مربی و معلم با علم و دانش برای آنها معین نمایند و این همه ممکن نیست مگر به تأسیس و اصلاح مکاتب و مدارس تا اطفال بی‌گناه از اول عمر که قلوب آنها از هر گونه رضا صاف و از هر قسمت باعث پاک است در دست مربیان بی‌دانش و بی‌تربیت نباشند. چون آینه‌ای قلوب آنها از هر رنگی پاک است. وقتی که بزرگ شد تغییر آن بسی دشوار است (روزنامه ادب، س ۱، ش ۴۱، هجدهم جمادی‌الاول ۱۳۱۹: ۳۲۶). ترقی مسلمانان در واقع موقوف است به ترقی و رواج بازار علم و دانش و هر دولتی که در عالم سرافرازی و نام نیک تحصیل کرد به واسطه علم بوده است قدرت و قوت بازوی عقل به واسطه علم بوده است (روزنامه ادب، س ۱، ش ۳۴: ۲۱ ربیع‌الاول ۱۳۱۹). آنجا که رسول خدا فرمود اطلبوا العلم ولو بالصین مراد آن حضرت علمی است که ما نداریم و آنها را در نهایت عجز و ذلت از دشمنان ملک و ملت خود درخواست می‌کنیم. علم معاش نداریم و حرفه و صنعت نمی‌دانیم (ادب، س ۱، ش ۴، ۲۴ رمضان ۱۳۱۸: ۲۳).

روزنامه ادب ذیل گفتمان تجددخواه اسلامی، ارزش‌های اسلامی را در انطباق کامل با ارزش‌های ملی دیده و با رهیافت توسعه‌مدار به مقوله علم‌آموزی پرداخته است. این فرازا به عنوان نمونه نشان‌دهنده شکل‌گیری خودآگاهی پیشاملی در خراسان عصر

قاجار و توجه مسأله تجدد است، اما نویسندگان با ظرافت از اصطکاک و تصادم سنت و تجدد، پرهیز نموده و سعی کرده اند ارزش های جهان مدرن را کاملاً منطبق بر تعالیم اسلام نشان دهند.

«تکلیف شرعی و عقلی تمام مسلمانان این است که به تمام مقدور کوشش نمایند و در صدد تقویت کار و رواج بازار اسلامیان برآیند. ترقی مسلمانان در واقع موقوف است به ترقی و رواج بازار علم و دانش و هر دولتی که در عالم سرافرازی و نام نیک تحصیل کرد به واسطه علم بوده است قدرت و قوت بازوی عقل به واسطه علم بوده است.» (روزنامه ادب، س ۱، ش ۳۴، ۲۱ ربیع الاول ۱۳۱۹: ۲۷۰).

در این فرازها، چنانچه دیده می شود، جنبه مشترک محتوا برای خوانندگان ایرانی مسلمان حاوی پیام های خاصی است که تعبیر این این پیام ها برای آنان قطعیت دریافت علم آموزی است، تفسیر، فهم آن و استنتاج های برآمده از متن روزنامه، دلالت بر اهمیت عظیم مقوله دانش اندوزی در دین اسلام به مثابه یک ارزش درونی شده دارد.

«فرمایش امام حسن مجتبی است که می فرماید (العلم اکثر من ان یحصی فخذ و امن کل علم احسنه) علم بیرون از شماره و احصائیه است ولی شما از هر علمی همان خوبی هایش را تعلیم بگیرید و شرافت هر علمی بسته به منافع عمومی آن علم است.» (الکمال، س ۲، ش ۳، رجب المرجب ۱۳۴۰: ۱۶).

عناوین کلامی موجود، ناظر بر فایده و غایت علم است و تأکید بر مفید بودن و منفعت عمومی، کدگذاری ویژه ای از این واحد تحلیل، به دست می دهد. گفتمان اصلاح گرایانه موجود در این روزنامه با تأکید بر ارزش های اسلامی، جهان مدرن را نیز مورد عنایت قرار داده و سعی نموده بین اسلام و مفاهیم مدرنیته، هم عرضی ایجاد کند.

«قال رسول الله صلی الله علیه و اله و سلم طلب العلم فریضه علی کل مسلم و مسلمه حضرت رسول اکرم می فرماید طلب علم واجب است تمام مردهای مسلمان و زن ها عرض می کنم آیا آن علمی که حضرت فرموده کدام است خود آن بزرگوار می فرمایند علم الابدان و علم الادیان یعنی اول لازم است علم ابدان که امر معاش است بیاموزیم بعد علم دین داری.» (خورشید، محمدصادق تبریزی، س ۱، ش ۵۷، ۱۴ رمضان ۱۳۲۵: ۳).

درباره اهمیت علم آموزی و گزاره های معنایی مربوط به آن در این روزنامه توجه به تمایز معنایی حاصله ضروری است. در اینجا علم معاش، مقدم بر علم دین داری برشمرده شده که ناشی از نگرش خاص نویسندگان در این واحد تحلیل است.

نویسنده جهان زنان تحصیل علم را برای زن و مرد واجب دانسته است: «پیغمبر اکرم ما درباره تعلیم و تعلم فرموده اند اطلبوا العلم من المهد الی اللحد و وجوب اطاعت بدین امر خود را تأکید و تصریح کرده و گفته است که طلب العلم فریضه و مسلم و مسلم را در این حکم تفریق نداده است دین اسلام تعلیم و تعلم را بر مرد و زن هر دو فرض کرده است حتی حقوقی را که به مرد بخشیده از زن نیز دریغ نفرموده است.» (جهان زنان، ش ۴، ۸ شعبان ۱۳۳۹: ۱۷). در اینجا؛ گفتمان مدافع حقوق زنان و برابری خواهی آنان ذیل طیف زنان تجددخواه مسلمان، حقوق از دست رفته خود را مطالبه و با تأکید بر عدم تبعیض بین زن و مرد در اسلام، بدین گونه صدای خود را در نشریات قاجاری خراسان، منعکس نموده است.

۵- آزادی بیان

«آزادی کلام یکی از اقسام راستی سخن است بزرگترین تمدن قومیت اهالی یک مملکت توانا بودن و قدرت یافتن آن قوم است بر اظهار عقیده قلبی اش. هر قومی که آزادی کلام را نداشت در هیچ کاری آزادی نخواهد داشت و ترقی و بقای هر جمعیتی به آزاد بودن افکار و آرای آن جمعیت است. هر اندازه که آرای یک جمعیت و ملتی آزادتر است مسلماً ابهت سطوت ثروت و بالاخره نفوذ آنها بیشتر خواهد بود.» (چمن، س ۲، ش ۳، ۱ ذی القعدة ۱۳۳۴: ۱).

واحدهای گزاره‌ای یا ارکان جمله در این متن، تفاوت معنایی واژه آزادی در ایران عصر قاجار و در میان خراسانیان را با سایر نقاط بازمی‌نمایاند و «واحدبندی»^۱ مطالب با هدف درک صحیح معنای آزادی در متن مذکور، خواننده را به شناخت اهمیت آزادی و نقش آن در پیشرفت و ترقی کشور، بیش از پیش آگاه می‌کند. گفتمان اسلام‌گرای اصلاحی و دید عدالت‌خواهانه نویسندگان این روزنامه، آن را ذیل گفتمان اصلاح‌گری دینی قرار داده است.

۶- آزادی در دین

«در دین مقدس اسلام، حدود و کیفیت آزادی و انواع آن تبیین شده است. تمام کتب سماوی و دستورالعمل‌های هر فیلسوف حکیم و هر دانشمند علیم به ندای بلند و آوازی رسا این فریاد را کرده و عالم می‌گویند آزاد باشید.» (شرق ایران، س ۴، ش ۱۷، ۲ ربیع‌الثانی ۱۳۳۷: ۱).

«باید دانست اسلام و شریعت و غیرالانام اولین دین و شریعتی است که عالم را به آزادی خوانده و دست ستم‌پیشگان و جفاکاران را از دعوی تفاخر و تقدم کوتاه فرموده و آدمی را به برادری و برابری دعوت و انسان را به تقوا و علم ستوده.» (همان). دلالت معنایی متن و تقدم زمانی - موضوعی «آزادی» در متون اسلامی و برجسته‌سازی آن نکته‌ای بدیع است و ارزش/هنجار آزادی را در اسلام نشان می‌دهد.

۷- اجرای شعائر دینی

در دین اسلام شعائر متعددی وجود دارد. برخی از اینها در کلام الهی است مانند حج و برخی دیگر در سیره انبیای الهی و ائمه معصومین است مانند زیارت قبور مبارک ائمه اطهار. «بحمدالله دیروز با کمال نظم عزاداری روز عاشورا خاتمه پیدا کرد و دسته‌ها جلوی سربازخانه به دارالحکومه بقرار معمولی سنواتی سال‌های گذشته خودشان مشغول تیغ زدن و عزاداری گردیدند چون همه ساله از سرخس روس دسته به جهت عزاداری به سرخس ایران می‌آمدند دیروز هم خبر آمدن خود را داده بودند که دسته آنها منظم آن به سرخس ایران وارد خواهند شد و دسته‌های ایرانی به استقبال آنها رفتند.» (بهار، س ۵، ش ۹، ۱۶ محرم ۱۳۴۰ق: ۶).

منطق تحلیل محتوا، در چارچوب بندی مفهومی پیرامون عمل به شعائر با معنای عملیاتی ثابت، نشانگر پیوستاری با عمل به تکالیف است و متضمن و همسنگ بودن دو مقوله را یادآوری می‌کند.

¹ thematicaton

«در ایام اخیر که عزای حسینی بود عموم طبقات اهالی با یک روح نجابت ذاتی برای مرثیه داری حاضر شده است در هر کوی و برزن آواز حزن افزای نوحه سرایان شنیده می شد از روز عاشورا تا دوازدهم عده ای از شاگردان مدرسه نظمیه در بازار و یک دیگری در صحن مطهر مشغول انجام وظایف بودند.» (چمن، س ۴، شماره ۲، پنجشنبه ۱۷ محرم الحرام ۱۳۳۷: ۳).

مفاهیم مندرج در متن بر اساس تکنیک تحلیل محتوا، می توانند در درجه «مطلوب» ارزیابی شده و پیوستگی معنایی آنها را در دایره ارزش مدارانه مأخوذ از سنت اسلامی عصر قاجار ارزیابی کرد که حول کانون مذهبی حرم امام رضا (ع) گردآمده و در ضبط معنایی نیز هماهنگ جلوه می کنند.

اجرای احکام دینی یک ضرورت است. «کسانی که احکام اسلام را که روزه و نماز است رعایت نکنند علاوه بر این از شفاعت نبوی و مغفرت خدا محروم شده دچار یک عذاب اخروی خواهند شد مادام الحیات زندگانی خود را با یک اضطراب وحشتناک امرار نموده و هر دم برای اکتساب صحت به اطبا مراجعه کرده و برای صاف و پاک کردن معده و تقویت خون از نوشیدن شربت های تلخ و ناگوار و ادویه بد طعم مثل زهر مار ناگزیرند.» (شرق ایران، س ۴، ۷ رمضان ۱۳۳۷: ۲). ضرورت عقلی انجام دستورات و شعائر دینی نکته ای است که برداشت ساده از متن را به خواننده بازتاب می دهد.

۸- امر به معروف و نهی از منکر

تحلیل محتوای مقولات امر به معروف و نهی از منکر، مستلزم کشف معنای درونی آن در نظر نویسندگان است که معنای ضمنی،^۱ پیوستگی^۲ و اعتبار تفسیری^۳ آن می بایست مورد توجه قرار گیرد، چرا که نویسندگان در متن به طور صریح اظهار کرده اند، وجوب امر به معروف و نهی از منکر تابع شرایط خاصی است و با شمول شرایط، ضرورت می یابد.

هر گاه منکری صورت گیرد واجب بر همه مسلمانانست به طور کفایت که نهی فرمایند و موقوف نمایند و این در وقتی واجب می شود که سه شرط محقق باشد: «شرط اول این است که در حرام داشتن آن امر فاعل و شخص ناهی متفق باشند و هر دو حرامش بدانند... شرط دویم این است که احتمال تأثیر در نهی بوده باشد و شخص فاعل از اشخاصی نباشد که احوال نکبت اشتغال ایشان خلاق عالمیان در قرآن خبر داده است. شرط سیم آن است که نهی موجب فساد و حرامی شدیدتر از این نباشد که دفع فاسد به افسد از قبائح معروفه است شرعاً و عقلاً و عرفاً...» (روزنامه ادب، س ۱، ش ۲۵، ۲۳ صفر ۱۳۱۹ق: ۱۹۶-۱۹۵).

«ای مسلمانان اگر نهی از منکر واجب است منکری که اسباب خرابی دین و دنیای ماست بسیار است که به هیچ وجه متعرض آن نیستیم و اعتنایی نداریم چرا که تعرض به آنها صرفه شخصی ندارد به وجوهی که بعضی را خود مبتلاییم و در بعضی جاها از فاعل محرم چشم طمع و توقعات داریم و بعضی را عقل و علم ما به حرمتش نمی رسد در بعضی موارد می ترسیم و به هر حال اشد بلیات ما مسلمانان و اسلام مان نبودن اخلاق است در میان ما و به واسطه نبودن و ندانستن اخلاق هزار درد بی درمان گرفتاریم. و خود نمی دانیم اگر هم احیاناً کسی از میان برخیزد و به اصلاحی قولاً یا فعلاً کمر بند هنوز فایده ای از قول و فعلش به ظهور نرسیده که به مفاد المرء عدو

¹ connotations

² association

³ Interpretational validity

لما جهله از هر کنار برمی‌خیزیم و به طرد در گریبانش می‌آویزیم تا از سر نقصد خود برخیزد.» (روزنامه ادب، س ۱، ش ۲۹، ۲۳ ربیع‌الاول ۱۳۱۹: ۲۲۹).

«امر به معروف و نهی از منکر که یکی از اصول احکام شریعت است و در حقیقت موجب مزیت دین اسلام بر سایر ادیان محسوب می‌شود دارای درجاتی است که بعضی از آنها مخصوصاً امام و نواب است از قبیل حدود و تعزیرات و بعضی عمومی است که هر فردی از افراد مسلمین واجب است.» (روزنامه خورشید، میرزا مرتضی، ش ۹، ۱۱ صفر ۱۳۴۲: ۵۱). در اینجا نویسندگان جستار فوق در مقام متکلم کوشیده‌اند برتری دین اسلام را در مقابل ادیان دیگر، پررنگ نموده و گفتمان‌های دینی رقیب را به حاشیه برانند.

۹- عمل به تکالیف

پایبندی و عمل به تکالیف الهی، از فرامین لازم خداوند است: «شخص باید عمل نمودن به تکالیف مقدس مشروع را به هر قیمتی که تمام شود بر هر امری مقدم دارد حتی اگر در بعضی از مواقع عمل نمودن به تکلیف مخالف با حفظ منافع و از احساس و احساسات. هوس‌رانی‌ها و غیره باشد و چنین فردی باید از بی‌حالی و بی‌حسی احتراز جوید چون این صفات خود از دشمنان تکلیف به شمار می‌روند.» (بهار، س ۲، ش ۹، ۱۰ شوال ۱۳۳۶: ۳).

زبان داده‌ها^۱ در اینجا کاملاً واضح است و متن را به دنیای واقعی خراسان عصر قاجار گره می‌زند به نحوی که مقوله‌بندی با منبع الهام که همان شرع مقدس است ارتباط معنایی ویژه پیدا کرده و تمایز خود با متون غیراسلامی را روشن و عاری از ابهام به خوانندگان بازمی‌نمایاند.

۱۰- کمک به هم‌نوع

یکی دیگر از ارزش‌های اسلامی مندرج در روزنامه ادب، نوع‌دوستی است که بدین‌گونه پردازش شده است: «خاتم انبیا صلی‌الله‌علیه‌وآله فرموده است: (خصلتان لیس فوقهما شی من البر الايمان باله و النفع لعباد الله) یعنی دو خصلت و دو صفت است که هیچ صفت خوب و عمل نیکی با آن برابری نمی‌کند اول ایمان به خدا دوم نفع به بندگان خدا. ملاحظه کنید که چگونه پیغمبر خدا نفع رساندن به بندگان خدا را مقرون فرموده است با ایمان بالله که اصل دین است. پس خوشا به حال کسانی که درصدد نفع بندگان خدا بر آمده.» (روزنامه ادب، س ۱، ش ۴۱، ۱۸ جمادی‌الاول ۱۳۱۹: ۳۲۷-۳۲۶). در این جستار، خوانندگان دریافت قطعی صریحی از مفهوم کمک به هم‌نوع در اسلام، کسب می‌کنند که در واحد تحلیل خرد، یک مقوله اصلی و دارای ارزش بنیادین محسوب می‌شود.

۱۱- کمک به مستمندان

«هیچ شریعتی از شرایع عالم به قدر اسلام درباره فقرا و مساکین و نگاهداری آنها توصیه ننموده است تا حدی که سیر کردن یک نفر گرسنه و پوشاندن یک تن برهنه را اصل تمام عبادات و فرائض و باقی طاعات را فرع آن قرار داده است احکام اسلام فقرا و مساکین را در

¹ Data language

اموال اغنیا شریک شمرده و یک نفر دولتمند مادام که حق مساکین و فقرا را تأدیه نماید مالش بر و حرام و تصرف در آن غیر جایز است.» (فکر آزاد، س ۲، ش ۱۰۴، پنجشنبه ۴ جمادی الاول ۱۳۴۲: ۱).

گروه معنایی واژگان مورد استفاده در روزنامه فکر آزاد پیرامون مقوله کمک به مستمندان خوانشی منحصر به فرد و جامعه باور از اسلام و مالکیت ارائه داده و عنایت به فرآیندهای عدالت توزیعی در اسلام، به مثابه نکات اصلی نوشتار فوق، کمک به مستمندان را اصل و جوهره دین برشمرده است.

۱۲- اطعام مساکین

«ما نباید زمستان های سخت خراسان را فراموش کرده و از احسان و اعاده نسبت به مساکین غفلت نماییم مذهب مقدس ما در چنین موارد اکیداً مقید نموده زکات و تمرکز اعانه در بیت المال مسلمین صدقه خیرات مقررات اوقاف و غیره همه برای دستگیری فقرا است. تشویقات فراوان در زمینه احسان و کرم و دستگیری بیچارگان و هزاران متن و ثنا و حکایات و حدیث و خبر درباره اشخاص کریم در کتب ما انباشته شده اینجا مشرق است در اینجا بدون سخاوت و بعد و بدون بخشش نمی توان زندگانی کرد.» (شرق ایران، س ۴، ش ۴۳، ۲ ربیع الثانی ۱۳۳۸: ۲).

«همت و تعصب اسلامیت به خرج دهید، به اتفاق یکدیگر برادرانه کمر همت استوار و این یک مشت فقیر را که هنوز نمرده و جان دارند را حفظ کنید. ای حامی ضعف، احزاب سیاسی، هیئت سادات محترم رضوی و حسینی اغراض را یک سو نهاده چند روزی در حفظ حیات هم وطنان خود بکوشید.» (شرق ایران، س ۳، ش ۴۰، جمعه ۱۴ رجب ۱۳۲۶: ۱).

ترتیب چنین واژگان در متن، اهمیت تأکید دین را بر مسئله مسکین نوازی متذکر شده، «اقلیم خراسان» و «دشواری های زیست در آن» همراه با «توجه دینی» و «احساس تعلق ملی»، نمونه درخشانی از پیوستاری مفهومی مرتبط با هدف اصلی پژوهش را ترسیم می نماید.

۱۳- حسن اخلاق

در روایات امامان شیعه برای این فضیلت اخلاقی آثار دنیوی و اخروی فراوانی برشمرده شده که برخی از آن ها عبارت اند از: جبران کمبود عبادت، افزایش رزق، جلب محبت و ایجاد لطافت در گفتار. پیغمبر ما محمد بن عبدالله صلوات الله و برکاته علیه و آله در موضوع تهذیب اخلاق مأموریت خود را چنین بیان فرمود و بعثت لاتمم المکارم الاخلاق.» (الکمال، س ۱، ش ۹، ذی الحجه ۱۳۳۸: ۱۶).

معناشناسی داده های موجود پیرامون مقوله اخلاق در تحلیل محتوایی پژوهش گران را به تحلیل جامعی از مقوله مذکور رهنمون ساخت و به همین جهت می توان این بخش را ذیل مقوله فضیلت گرایی ارزشی، سامان داد.

«کامل ترین مؤمنین از حیث ایمان آن کسی است که اخلاق او از همه نیکوتر است هوش یا تدبیر بدون معاضدت خلق حسن نمی تواند حیات اجتماعی یک ملت را زنده دار شود رواج دین و شریعت حضرت خیر الانام علیه السلام به توسط اخلاق حمیده که آن حضرت به مسلمین صدر اسلام آموخته بود اخلاق حمیده مسلمانان بود. فوج فوج و گروه گروه از ملل متنوع به دیانت اسلامی گرویدند.» (چمن، ش ۲۵، ۱۵ محرم الحرام ۱۳۳۵، ۲-۱).

«هر ملتی که اخلاق آنها صحیح و ثابت است ترقی آنها حتمی است ارسال رسل و انزال کتب کلیه برای تصحیح اخلاق است چنانچه حضرت رسول می فرماید و ما بعثت الا لاتمم مکارم اخلاق.» (تازه بهار، س ۱، ش ۶، ۶ محرم ۱۳۳۰: ۲).
کاربست واژه اخلاق در دایره ارزش های اسلامی، همبستگی این مفهوم را با سایر مفاهیم مورد بحث نشان می دهد. توأم بودن و درصد فراوانی آن در واحدهای تحلیل مؤید این نکته است که ارزش حسن اخلاق در همبستگی با دیگر مؤلفه ها به نحو بارزی برجسته و شاخص است.

۱۴- صداقت

به همان اندازه که صدق ستودنی است، کذب مرود اعلام می گردد: «مبدأ هر سعادت صدق و منشأ هر شقاوت کذب است. هیچ یآوری بالاتر از راستی و هیچ دشمنی بدتر از دروغ نیست، انسان راستگو پیوسته از شر اشرار محفوظ و طرف توجه افراد مردم است. مرد دروغگو همواره در انظار عامه بی قدر در و نزد همه کس ذلیل است. راستگو جواهر فروش است.... دروغگو دزد است زیرا عقل مردم را می دزدد. دوستان مرد راستگو همیشه بسیار و دروغگو مطرود و منفور اخبار و اشرار است راستی از واقع و حقیقت هر چیز خبر دادن و دروغ بر خلاف واقع و حقیقت هر چیز سخن راندن است.» (چمن، ش ۲، ۲۸ شوال ۱۳۳۴: ۱).
«گروه بندی معنائی» واژگان صدق و کذب و قضاوت های ارزشی درباره آنها در چارچوب گفتمان اسلامی، در متن فوق به خوبی آشکار و «مطلوبیت» و «نامطلوبیت»، هر کدام از این دو واژه متضمن درک معنای ساده و صریح آنها در متن است.

۱۵- ساده زیستی

«تاریخ صدر اسلام و سیرت پیشوایان دین مبین محمدی را بخوانید ثروتمند شدن خانه و اثاثیه عالی ساختن خود به تجملات ظاهریه بر دیگران امتیاز دادن یک قسم عمل نکوهیده و کردار زشت محسوب بوده و مرتکب مورد نفرت و در معرض ملامت رؤسا و پیشوایان اسلام واقع می شد.» (فکرآزاد، ش ۱۵، شنبه ۱۵ ذی الحجه ۱۳۴۰: ۱). ساده زیستی در متن به عنوان یکی از ارزش های عام و دارای شمولیت گسترده در گفتمان اسلامی حاکم بر نشریات خراسان عصر قاجار است.

۱۶- تقوا

«وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا ثُمَّ نُنْجِي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا» یعنی همه شما وارد جهنم می شوید؛ این امری است قطعی بر پروردگارت سپس آنها را که تقوا پیشه کردند نجات می دهیم؛ و ظالمان را- در حالی که به زانو در آمده اند- در آن رها می سازیم. و در ذیل حدیث از رسول سؤال می کنند که کیانند فرقه ناجیه می فرماید آنها که به متابعت منند چنانکه منند و حاصل این خبر و این آیه و صد خبر و صد آیه دیگر این است که اهل تقوی رستگارانند.» (روزنامه ادب، س ۱، ش ۱۳، ۲۸ ذی القعدة ۱۳۱۸: ۷).

تقوا در این روزنامه به مثابه یک چارچوب تجویزی مدنظر قرار گرفته و نجات مسلمین و رستگاری آنان در گرو تقوا برشمرده شده است از این رو رابطه داده های موجود در آن با واحدهای تحلیل یک طرفه است و یک استنباط تک بعدی را در پی دارد، چرا که پیام متن قاطع و روشن است.

۱۷- مدارا

می فرماید مجادله با اهل کتاب نکنید جز به وجهی نیکوتر یعنی زبان نرم با بینه و برهان و... و از این قبیل بود فعل حضرت نبوی که در مکالماتی با یهود و نصاری و غیره می فرمود و حالت امروزه ما مسلمانان نصب العین مرحمتش بود را تذکره غافلان می نمود. حق تعالی که به آن حضرت می فرماید (قل الله ثم ذرهم) یعنی خدا را بگو و به یاد آنها بیاور سپس واگذار ایشان را. « (روزنامه ادب، س ۱، ش ۱۹، ۲۱ ذی القعدة ۱۳۱۸: ۹۰).

تحلیل محتوای این گزاره خبری، رویکرد ارزش مدارانه اسلامی را در مواجهه با اهل کتاب به مسلمانان نشان می دهد. در آن کلید واژه مماشات، تکلیف مسلمین را با گفتار رسولانه و یادآوری به آنان متذکر می شود.

ارزش های اسلامی مندرج در مطبوعات (روزنامه و مجله) خراسان عصر قاجاریه

ردیف	روزنامه	عنوان / مؤلفه	کارکرد	قلمرو
۱	شرق، خورشید، بهار و ادب	وطن پرستی	تأکید بر کنش های دینی / ملی	سیاسی - اجتماعی
۲	شرق، خورشید، فکر آزاد و ادب	اتحاد / وحدت	تأکید بر کنش های دینی	سیاسی
۳	شرق، فکر آزاد و الکمال	برادری و برابری	تأکید بر کنش های دینی / اخلاقی	اجتماعی
۴	خورشید، الکمال و ادب	اهمیت فراگیری علم	تأکید بر کنش های دینی	فرهنگی
۵	شرق، چمن و بهار	اجرای شعائر دینی	تأکید بر کنش های دینی	فرهنگی
۶	شرق و چمن	آزادی عقیده / بیان	تأکید بر کنش های دینی	سیاسی - اجتماعی
۷	شرق	آزادی در دین	تأکید بر کنش های دینی	فرهنگی
۸	چمن و الکمال	حسن اخلاق	تأکید بر کنش های دینی	اجتماعی
۹	شرق	اطعام مساکین	تأکید بر کنش های دینی	اقتصادی - اجتماعی
۱۰	چمن	صداقت	تأکید بر کنش های دینی	سیاسی - اجتماعی
۱۱	بهار	عمل به تکالیف	تأکید بر کنش های دینی	فردی
۱۲	فکر آزاد	کمک به مستمندان	تأکید بر کنش های دینی	اقتصادی - اجتماعی
۱۳	فکر آزاد	ساده زیستی	تأکید بر کنش های دینی	فردی / اجتماعی
۱۴	ادب	کمک به همنوع	تأکید بر کنش های دینی	اجتماعی
۱۵	ادب	امربه معروف و نهی از منکر	تأکید بر کنش های دینی	سیاسی - اجتماعی
۱۶	ادب	تقوا	تأکید بر کنش های دینی	اجتماعی
۱۷	ادب	مدارا	تأکید بر کنش های دینی / اخلاقی	اجتماعی

۷ مؤلفه (شرق)، ۷ مؤلفه (ادب)، ۴ مؤلفه (فکر آزاد)، ۴ مؤلفه (چمن)، ۳ مؤلفه (بهار)، ۳ مؤلفه (خورشید)، ۳ مؤلفه (الکمال)

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که مفاهیم و مؤلفه‌های ارزشی مندرج در روزنامه‌های مذکور کنش‌های دینی و ملی را بیشتر نمایندگی کرده است و پیوستگی معنایی داده‌ها و بازتاب آنها در متن روزنامه‌های خراسان عصر قاجار، بیشترین درصد فراوانی را به مفاهیمی نظیر وطن‌دوستی، اتحاد اسلام، عمل به دستورات دینی و شعائر مذهبی و اهمیت علم‌آموزی در وهله اول اهمیت و نیز مفاهیمی نظیر نوع‌دوستی، کمک به مستمندان، صداقت و برابری به مثابه مقوله‌های انضمامی بوده است. نویسندگان در مقالات خود سعی در هم‌کنشی آگاهانه برای پردازش ارزش‌های مدنظر خود در قالب نوشتارهایی «اسلامی- ایرانی» بوده‌اند و پیوند ارزش‌های اسلامی با ارزش‌های ملی در سایه توجه به مقتضیات عصر مدرن نیز در روزنامه‌ها بازتاب یافته است.

گروه معنایی واژگان مورد استفاده در روزنامه‌های خراسان عصر قاجار، پیرامون ارزش‌های اقتصادی اسلامی خوانشی منحصر به فرد و جامعه‌باور از اسلام و مالکیت ارائه داده و عنایت به فرایندهای عدالت توزیعی در اسلام، به مثابه نکات اصلی نوشتارهای مذکور، کمک به مستمندان را اصل و جوهره دین برشمرده است. در ارتباط با ارزش‌های اجتماعی می‌توان دلالت‌های معنایی گسترده‌ای را یافت که واحدهای تحلیل موضوعی و تمایزگذاری معنایی را بر اساس سنت‌های اسلامی نشان می‌دهد. این دلالت‌ها از ساده‌زیستی و برابری تا پرداختن به مناسک دینی را شامل می‌شود و نحوه مواجهه متن- زمینه‌ای نویسندگان و مردم را نسبت به آنها به خوبی نمایش می‌دهد. ترتیب چینش واژگان در متن، اهمیت تأکید دین را بر ارائه نسخه‌ای روزآمد برای حل مسائل روزمره متذکر شده است، نگاه اجتماعی مبتنی بر «اقلیم خراسان» و «الگوهای زیستی اجتماعی/ فرهنگی مردمان آن» همراه با «توجه دینی» و «احساس تعلق ملی»، منظومه فکری روزنامه‌های خراسان عصر قاجار را ذیل جستار پژوهشی حاضر و در بستر گفتمان تجددخواه اسلامی- ایرانی آورده و مواجهه فکری جریان‌های فکری مختلف در خراسان را که شامل گفتمان سنت‌گرای شریعت‌مدار، گفتمان تجددخواه و گفتمان اصلاح‌گرا است، پس از بازشناسی و واکاوی، به عنوان جریان‌های غالب و عمده این عصر در نشریات خراسان عصر قاجار، مورد تدقیق قرار داده است. خط فکری عمده در نشریات خراسان عصر قاجار، گفتمان اسلامی- ایرانی است که خواهان تطبیق ارزش‌های اسلامی با مدرنیته شده و روزآمد کردن مقررات شرعی و توجه به مسائل روز دنیا را وجه همت خود قرار داده بود. در تجدد ایرانی، تعاریف و مصادیق تجدد غربی در قالب فریبنده «این همانی» به تعاریف و مصادیق دینی تقلیل یافت و فاقد کارکرد شد. تجدد ایرانی به پندها و آموزه‌های اخلاقی و دینی ختم شد، به گونه‌ای که خبری از ساختارسازی و نهادسازی در آن نبود و ضمانت اجرایی نیز نداشت.

کتاب‌نامه

الف) کتاب

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۳). روزنامه‌های مرآت السفر و اردوی همایون. مقدمه ایرج افشار و عبدالله فردی. تهران: گلشن.
- پارثا ساراتی، رانگا سوامی (۱۳۸۱). روزنامه‌نگاری در هندوستان از آغاز تا امروز. ترجمه داود حیدری. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- تفرشی حسینی، سیداحمد (۱۳۵۱). روزنامه اخبار مشروطیت و انقلاب ایران. به کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۶۹). نظریه‌های جامعه‌شناسی. تهران: سمت.

دلاور، علی (۱۳۹۴). روش تحقیق در روان شناسی و علوم تربیتی. تهران: نشر ویرایش.

رابینو، هل. (۱۳۸۰). روزنامه های ایران: از آغاز تا سال ۱۳۲۹ هـ.ق / ۱۲۸۹ هـ.ش با اضافات و شرح کامل به همراه تصاویر و روزنامه ها. ترجمه و تدوین جعفر خمایی زاده. تهران: اطلاعات.

رضائی، علی اکبر؛ علی اکبری دهکردی، مهناز (۱۳۹۸). روش تحقیق در روان شناسی. تهران: دانشگاه پیام نور.

سیدقطبی، سیدمهدی (۱۳۹۷). اخبار خراسان در مطبوعات قاجار. قم: مجمع ذخائر اسلامی.

شچگلوا، الیمپادا پاولونا (۱۳۸۸). تاریخ چاپ سنگی در ایران. ترجمه پروین منزوی. تهران: معین.

شهشهانی اصفهانی، عبدالوهاب بن محمدامین (۱۳۹۷). بحرالخواهر فی علم الدفاتر. تهران: نشر تاریخ ایران.

شیرازی، میرزا صالح (۱۳۴۷). سفرنامه میرزا صالح شیرازی. مقدمه اسماعیل رائین. تهران: روزن.

قاسمی، سیدفرید (۱۳۸۰). سرگذشت مطبوعات ایران روزگار محمدشاه و ناصرالدین شاه. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

کرپندروف، کلوکس (۱۳۸۳). تحلیل محتوا مبانی روش شناسی. ترجمه هوشنگ نایی. تهران: نشر نی.

کونن، بروس. درآمدی به جامعه شناسی (۱۳۷۰). ترجمه محسن ثلاثی. تهران: فرهنگ معاصر.

گیدنز، آنتونی. جامعه شناسی (۱۳۷۷). ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نشر نی.

محمدیان اردی، حیدر (۱۳۸۱). تاریخ مطبوعات اردبیل. اردبیل: نیک آموز.

ملائی توانی، علیرضا (۱۳۸۶). درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ. تهران: نشر نی.

منجم یزدی، ملاجلال الدین محمد (۱۳۶۶). تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال شامل وقایع دربار شاه عباس صفوی. به کوشش سیف الله وحیدنیا. تهران: وحید.

مولر، جی. ایچ و دیگران (۱۳۸۶). استدلال آماری در جامعه شناسی. ترجمه هوشنگ نایی. تهران: نشر نی.

ب) نشریات

ادب. ۳۰ شماره. از سال ۱۳۱۸ هـ.ق تا سال ۱۳۲۱ هـ.ق.

بشارت. ۲۴ شماره. در طول سال های ۱۳۲۴ تا ۱۳۲۶ هـ.ق / ۱۲۸۵ تا سال ۱۲۸۶ هـ.ش.

بهار. تعداد شمارگان نامعلوم. سال ۱۲۹۶ هـ.ش / ۱۳۳۵ هـ.ق تا ۳۰ مهر ۱۳۰۸ هـ.ش.

تازه بهار. ۹ شماره. از ۱۴ ذی الحجه ۱۳۲۹ تا ۲۲ محرم ۱۳۳۰ هـ.ق.

جهان زنان. شمارگان نامعلوم. ۱۵ بهمن سال ۱۲۹۹ هـ.ش / ۲۵ جمادی الاول ۱۳۳۹ هـ.ق.

چمن. تعداد شمارگان نامعلوم. از ۱۳۳۳ هـ.ق / ۱۲۹۳ هـ.ش تا ۱۳۵۴ هـ.ق / ۱۳۱۳ هـ.ش.

خراسان (سید حسین اردبیلی). ۲۵ شماره. از تاریخ ۲۵ صفر سال ۱۳۲۷ هـ.ق / ۲۷ اسفند ۱۲۸۷ هـ.ش تا مرداد ۱۲۸۸ هـ.ش / ۲۵ رجب ۱۳۲۷ هـ.ق.

خراسان (سید محمد طباطبایی). تعداد شمارگان نامعلوم. از اردیبهشت ۱۳۰۰ هـ.ش تا ۱۳۰۴ هـ.ش.

خورشید (محمدصادق تبریزی). تعداد شمارگان نامعلوم. از تاریخ ۲۱ محرم ۱۳۲۵ هـ.ق / ۱۲۸۵ هـ.ش تا ۱۳۲۹ هـ.ق.

خورشید (مرتضی میرزا قهرمان). تعداد شمارگان نامعلوم. ذی الحجه ۱۳۴۱ هـ.ق / ۱۳۰۲ هـ.ش.

شرق. تعداد شمارگان نامعلوم. از اواخر سال ۱۳۳۳ هـ.ق / ۱۲۹۴ هـ.ش تا اواخر صفر ۱۳۴۰ هـ.ق / اوایل آبان ۱۳۰۰ هـ.ش.

تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، سال سوم، شماره دوم (پیاپی هشتم)، تابستان ۱۴۰۵

طوس. تعداد شمارگان نامعلوم. از ۲۸ آبان ۱۲۸۸/۶ ذی القعدة ۱۳۲۷ هـ.ق تا نیمه های ربیع الاول ۱۳۳۳ هـ.ق/ بهمن ۱۲۹۳ هـ.ش.
فکر آزاد. تعداد شمارگان نامعلوم. ۲۹ خرداد ۱۳۰۱ هـ.ش/ ۲۴ شوال ۱۳۴۰ هـ.ش.
الکمال. ۲۵ شماره. از تاریخ ذی القعدة ۱۳۳۸ هـ.ق/ ۱۲۹۹ هـ.ش تا جمادی الثانی ۱۳۴۲ هـ.ق/ ۱۳۰۲ هـ.ش.
مجله دبستان. ۲۲ شماره. از ۱۳۰۱ هـ.ش تا سال ۱۳۰۶ هـ.ش.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی